

ÁLTALÁNOS NYELVÉSZETI TANULMÁNYOK XI.
(A SZÖVEG MEGKÖZELÍTÉSEI)

Szerkesztette: TELEGDI ZSIGMOND és SZÉPE GYÖRGY.

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 380 p.

Nem könnyű ismertetést írni egy olyan kiadványról, amely másfél évtizeddel ezelőtt jelent meg egy alapvetően *nyelvészeti* sorozat tagjaként, s amely alcímében is — óvatosan — csupán „megközelítésekről” beszél. Nem is az időközben eltelt másfél évtized jelenti a fő nehézséget, noha ez az időszak meglehetősen hosszúnak számít egy olyan dinamikusan fejlődő diszciplína esetében, mint a szövegtan; inkább az, hogy 15 év távlatából meglehetősen nehéz egy ilyen jellegű kiadványt egyszerűen csak „ismertetni”: fennáll annak a veszélye, hogy a recenzens olyasmit is számon kér a szerzőktől, amit csak az időközben végzett kutatások tártak fel. Nehéz lenne természetesen ettől teljesen eltekinteni is, és talán szükség sincs rá. A kötet megjelenése óta eltelt másfél évtized ugyanis egyfajta „rálátást” is lehetővé tesz: más szemmel nézhetjük, ítéelhetjük meg az akkori próbálkozásokat, törekvéseket, s a megközelítések fő irányvonalai is jobban kirajzolódhatnak.

Már az első, felületes belelapozás után kitűnik, hogy a kötetben szereplő írások meglehetősen heterogén összképet mutatnak: jól tükrözik, hogy szerzőik nem „szövegnyelvészek”, hanem a legkülönbözőbb diszciplínák — transzformációs szintaxis, generatív szemantika, esetgrammatika, irodalomtudomány, generatív poétika, szemiotika, kommunikációelmélet, kibernetika, stilisztika, filozófia stb. — felől kiindulva próbálnak közelíteni a szöveg(ek) vizsgálatához. Így nem csoda, hogy — a betűrendes sorrend jóvoltából — egymás mellett találjuk a klasszikus filológiai szövegmagyarázatokat, a generatív poétikai szöveginterpretációt, a Fillmore-féle esetgrammatikai keretet felhasználó mondatelemzéseket és az elméleti igényű irodalomszemiotikai írásokat.

A kötet szerkesztői is érzik, hogy a szöveg — bár nyelvi képződmény — nem közelíthető meg *kizárólag* a nyelvészet felől, a nyelvészet eszközeivel. Természetesen lehetetlenség pontosan meghatározni, meddig tart a nyelvészet illetékessége a szöveg(ek) vizsgálatában. Szerkesztői utószavában Szépe György is utal erre, majd miután röviden bemutatja és megkísérli tematikailag csoportokba sorolni a kötet tanulmányait, megjegyzi: „Olyan írás, amelyik a világ minden pontján besorolható volna a modern szöveggrammatikába, voltaképpen csak kettő van a kötetben” (377). Kiefer Ferenc jogosan állapítja meg: „A szövegelmélet nincs egészen tisztában saját kutatásának tárgyával” (...) „A szövegelmélet nem rendelkezik egzakt modellel; ezenkívül még saját létjogosultságát sem tudta eddig egzakt módon megindokolni” (199); a nyelvfilozófus Kelemen János pedig arra az „elméleti ürre” hívja fel a figyelmet, amely az egyes mondatokat szöveggé rendező „szervező elvet” veszi körül (187). Azt tehát kockázat nélkül kimondhatjuk — s nem hiszem, hogy ebben a tekintetben a helyzet túl sokat változott volna az eltelt másfél évtized során —, hogy egységes, mindenki által elfogadott „szövegelméletről” éppúgy nem beszélhetünk, mint egységes, mindenki által elfogadott „jelentéselméletről” vagy „irodalomelméletről”. Jól

tükrözi ezt az egyes tanulmányokban tetten érhető terminológiai sokszínűség is (ilyen például a „szövegelmélet”, „szövegnyelvészet”, „szöveggrammatika” terminusok definíátlan, egymás helyett való használata).

A kötetet Antal László *Szemantikai interpretáció és nyelven kívüli tartalom* című írása nyitja (5—14). Konkrét példák szemantikai elemzése nyomán bírálja a generatív szemantikus jelentésfelfogását; a forma és jelentés mellett célszerűnek tartaná egy harmadik tényező, a *tartalom* felvételét. A jelentés és a tartalom megkülönböztetése azért lenne szükséges, mert ezáltal meghúzható lenne a határvonal nyelvi és nem nyelvi ismeretek között. Csak sajnálhatjuk, hogy a szellemes elemzések nem mennek túl a *mondat* jelentésének és tartalmának megértésével összefüggő problémákon: jó lett volna látni, vajon jelentés és tartalom illetően megkülönböztetése összefüggő *szövegek* megértésekor is kimutatható-e.

Békési Imre *A bekezdésnyi beszédmű tömbösödésének és szinteződésének kísérleti vizsgálatáról* című írása (15—25) már címében jelzi, milyen hatalmas nehézségekkel kell megküzdeniük a magyar szövegnyelvészeknek, ha alkalmas *magyar* terminusokat szeretnének találni kutatásaikhoz. A szerző, amint maga is utal rá, „mondattanilógikai megközelítésben” vizsgálja a bekezdésnyi napihír (egy 4 mondatból álló újsághír) lehetséges konstrukciótípusait. A négymondatos beszédmű empirikus úton előállított 675 variánsának elemzése alapján kimutatja, hogy „a beszédmű tagolódásaként keletkező szövegszerkezeti egységek saját belső továbbtagolódásuktól függetlenül viselkednek egységként” (22). A tanulmány végén közölt táblázat számszerűen is kimutatja a mondatrend, a logikai kapcsolat és az egyes konstrukciótípusok közötti összefüggéseket.

Borzsák István (*Klasszika-filológiai szöveginterpretáció*, 27—36) Tacitus *Annales*-részletének mélyreható elemzésén keresztül — imponáló erudícióval és lebilincselő előadásmódban — azt mutatja be, hogyan lehet analitikus módon, az egyes nyelvi szegmentumokból kiindulva eljutni a mögöttes történelmi-kultúrhistoriai vonatkozások feltárásáig. A módszer némiképp hasonlít a francia iskolákban előszeretettel alkalmazott „explication de texte” műfajához; kár, hogy nálunk kiveszőben van ez a fajta következetesen végigvitt szöveginterpretáció.

Egészen másféle szövegmegközelítést látunk Csúri Károly *Egy narratív struktúra-típus néhány szabályszerűsége* című tanulmányában (37—50), amely — alcíme szerint — generatív szempontú megközelítés. A dolgozatban a szerző arra tesz kísérletet, hogy „felvázolja azokat az általános érvényű strukturális tulajdonságokat és kapcsolatokat, amelyek képesek leírni a ’rövidtörténet’ egy meghatározott típusába tartozó irodalmi elbeszélő szövegek felépítését és működési elvét” (37). Egy Borchert-rövidtörténet narratív struktúráinak feltárását követően „szabályszerűségeket” állapít meg a rövidtörténetek globális mély struktúrájáról, a szereplőcsoportok egymáshoz való viszonyáról, majd arra a következtetésre jut, hogy a szövegfelszín hosszúsága nem tekinthető releváns jegynek a „rövidtörténet” definiálásakor: sokkal meghatározóbb az a tény, hogy „a mély struktúrára általános szinten megfogalmazott feltevések teljesülnek-e vagy sem” (49). Az írás érdekes kísérlet egy *nyelvészeti* modellnek az irodalomelméletben való alkalmazására.

A Dezséry Judit—Terestyéni Tamás szerzőpáros (*Élő szöveg — stúdió-szöveg*, 51—77) arra a kérdésre keres választ: milyen nyelvi különbségek mutathatók ki „egy viszonylag természetes és hétköznapi beszélgetés” anyaga és egy olyan szöveg között, amelyet „naiv szereplők önállóan produkálnak a rádió stúdiójának mikrofonja előtt”. A kísérlet bemutatása után a szerzők megkülönböztető jegyekkel írják le a kétféle kommunikációs szituáció sajátosságait. Ezután részletesen elemzik a két szövegtípus predikatív szerkezeteinek szintaktikai jellemzőit — külön az alanyi részét és az

állítványi részét — kitérnek a predikatív szerkezetek szórendjének, hosszúságának és komplexitásának vizsgálatára, a kétféle szövegstruktúrán belül feltárják a topic-comment viszonyt, szólnak a szövegszerkesztés strukturáltságáról, illetve strukturálatlanságáról, a megnyilatkozásokban elkövetett hibákról, végül összefoglaló áttekintést adnak a két szövegtípus összehasonlításáról. A tanulmány értékes hozzájárulás a *beszélt* nyelvi szövegek vizsgálatához, a kötetben való szerepeltetése feltétlenül indokolt.

Dezső Lászlónak *Az ószerbhorvát oklevélszövegek szerkezete* című írását (79—92) szerkesztői utószavában Szépe György „a hipermodern nyelvészet eredményeit is felhasználó filológia” példajaként említi. Az oklevél-textus speciális mondatfelépítésének és tematikus elrendezésének feltárása, a pretextus-textus-posttextus nyelvi elemzése, az anaforikus elemek szövegszervező szerepének bemutatása szép példája annak, hogyan lehet alkotó módon összeötvözni a klasszikus filológia és a modern általános nyelvészet eredményeit és kutatási módszereit.

Füredi Mihály *Adalékok a magyar aktívum és passzívum leírásához esetgrammatikai keretben* című írása (93—113) egyike a kötet legalaposabb, legtartalmasabb tanulmányainak, mindössze az nem egészen világos, miért éppen ebben a *szöveg megközelítéseivel* foglalkozó tematikus kiadványban kapott helyet. A szerző ugyanis már a bevezetőben sietve leszögezi, hogy „(...) az elemzésekben csak a mondatokon belüli kérdésekre leszek tekintettel, a szöveg problémáját itt figyelmen kívül hagyom” (93). A téma iránt érdeklődő olvasó mindazonáltal szép és igen mélyreható elemzést kaphat arról, hogyan lehetne a Fillmore-féle esetgrammatikát a magyar aktívum és passzívum leírásában alkalmazni.

„Nyilvánvaló, hogy a nagy mennyiségű szöveg feldolgozása a jövőben egyre inkább az elektronikus számológépek segítségével történik majd” — írja Szépe György a szerkesztői utószóban annak igazolására, miért kapott helyet a kötetben a Görgey Eszter—Jékel Pál—Papp Ferenc debreceni szerző-hármas *Automatikus szövegelemzés a legalsó szinteken* című tanulmánya (115—125). Az írás érdekes módszertani előkészítés a szöveg „legalsó” — vagyis „anyagi”, írástechnikai — szintjének feldolgozásához; kísérlet arra, hogy „(...) megmutassa, milyen meta-apparátus szükséges az analízis leírásához” (115).

Herczeg Gyula *A mondatstilisztikai kutatás mint módszer* című tanulmányában (127—142) különböző magyar, latin, francia és olasz nyelvű szövegrészletek — tulajdonképpen többszörösen összetett mondatok — nyelvi-stilisztikai elemzésével foglalkozik. Az igen eltérő műfajokhoz sorolható szövegrészletek — az elemzésre kiválasztott szövegrészletek között éppúgy megtaláljuk egy latin nyelvű adásvételi szerződés zárómondatát, mint egy-egy összetett körmondatot Boccaccio *Dekameron*-jából vagy Voltaire *Zadig*-jából — arra szolgálnak, hogy a szerző kimutassa a mondatfelépítés (szövegszerkesztés) és a tartalom közötti kapcsolatot. Ezzel a kapcsolattal — írja a szerző — igencsak óvatosan kell bánnunk, mivel „(...) gyakorisági alapon az olvasóban kialakulhat egyfajta tapadás, és egy meghatározott mondatstruktúrának szubjektíven elkezd meghatározott stilisztikumot tulajdonítani” (141). Innen pedig egyenes út vezet „a néplektan és mondatalkotás összekapcsolása” felé.

A szemiotikus Horányi Özséb írása (*Adalékok a vizuális szöveg elméletéhez*, 143—165) figyelemre méltó kísérlet arra, hogy „egy eredendően általános nyelvészeti fogalmat, a szöveg fogalmát nem-nyelvi, pontosabban vizuális környezetben kipróbálja, alkalmazását megkísérelje” (143). A szerző tehát a szöveget nem specifikusan nyelvészeti, hanem szemiotikai kategóriaként értelmezi, a nyelvészetet mintegy eszköznek használva fel a vizuális kommunikáció elemzésére. A szövegfogalom szemiotikai irányban való kiszélesítése után néhány „vizuális szövegelméleti problémát”

tárgyal, majd megpróbálkozik a vizuális szövegek tipológiájának létrehozásával. A szemléletes példákkal alátámasztott elemzések — a kissé talán nehézkes fogalmi-terminológiai apparátus alkalmazása ellenére — azért érdekesek a nyelvészet számára, mert rávilágítanak egy olyan, ma még kevésbé ismert és tanulmányozott területre, amelynek érdemi vizsgálata épp hogy csak elkezdődött.

Kanyó Zoltán *Szövegelmélet és irodalomelmélet* című, nagy horderejű elméleti problémákat tárgyaló tanulmánya (167—181) a nyelvészetet ugyancsak egyfajta modellként tekinti az irodalomelmélet számára. Arra a kérdésre keres választ, hogy „viszonylag önálló teóriának vagy a nyelvelmélet egy meghatározott részterületének célszerű-e tekinteni az irodalomelméletet?” (167). A generatív grammatika elméletét és módszertanát alkalmasnak tartja irodalmi szövegek tudományos elemzésére is, sőt a kor színvonalán álló irodalomelmélet kidolgozásához elengedhetetlennek tartja a modern nyelvtudomány és ezen belül is a generatív grammatika eredményeinek felhasználását. A tanulmány amellet érvel, hogy — hasonlóan a grammatika és a poétika közötti megkülönböztetéshez — módszertani megfontolások alapján „ajánlatos különbséget tenni (nem-irodalmi) szövegelmélet és az irodalmi szövegek elmélete (irodalomelmélet) között” (169): az előbbi a szövegalkotásnál kötelező érvennyel alkalmazandó szabályokat tartalmazza, az utóbbi pedig e szabályrendszeren kívül még további, fakultatíve választható, másodlagos szabályokat foglal magában. A szelímes, számos példával alátámasztott érvelés végigkövetése meghaladná e recenzió kereteit, így csak utalunk arra, hogy Kanyó Zoltán ebben a dolgozatában nemcsak a szövegelmélet, hanem az irodalomelmélet számára is kijelölte a követendő utat, és meggyőző példát szolgáltat arra, hogy a (szöveg)nyelvészeti ismereteket a modern irodalomelmélet problémáival foglalkozó kutatók sem nélkülözhetik.

Szöveg és jelentés című írásában (183—196) Kelemen János egy, a szorosan vett szövegnyelvészet keretein messze túlmutató általános *filozófiai* jellegű kérdést tárgyal a tőle megszokott alapossggal és nyelvészeti-szemiotikai-filozófiai erudícióval. Miután röviden sorra vesz néhány ismertebb jelentésfelfogást a „hagyományos” koncepciótól kezdve egészen a francia szemiotikai iskola képviselőinek felfogásáig, leszögezi: „a szövegek, főleg az irodalmi szövegek, maguk teremtik meg szemantikai univerzumukat, nem a szémák rajtuk kívül adott fix készletét kombinálják” (196). Azt a felfogást, amely szerint a szöveg a jelentések *keletkezésének* a helye, a modern hermeneutika fejlesztette tovább.

Kiefer Ferenc *A szövegelmélet grammatikai indokoltóságáról* című tanulmánya (197—222) a mondat és a szöveg közötti szintaktikai különbségek bemutatásával kezdődik. Megállapítja, hogy a szöveg szintaktikai eszközökkel nem generálható, s így nem definiálható a generatív nyelvelméletben szokásos rekurzív módszerrel sem. A határozott névelő, az anafora, a téma-réma viszony, továbbá a mellérendelő szerkezetek és a szemantikai kutatásokban fontos szerepet játszó előfeltevések elemzése után feltételezhető, hogy „a szöveg és az összetett mondat között lényeges szemantikai különbségek jelentkezhetnek” (208), s ez a tény indokoltá teszi a szöveggrammatikai kutatásokat. Noha Kiefer szerint „egyelőre korai lenne még szövegelméletről beszélni”, hiszen „szövegelmélet a szó szigorú értelmében jelenleg még nem létezik” (221), azért *tárgyát* kijelöli: „a szövegelmélet tulajdonképpeni tárgya azoknak a feltételeknek a vizsgálata, melyek mellett egy mondat sor szöveget alkot” (218). A kérdés csupán az, hogy — kilépve a szűken vett szöveggrammatika keretei közül — megadhatók-e globális módon azok a feltételek, amelyek teljesülése esetén egy mondat sor *mindig* szöveget alkot.

Kiss Sándor filológiai alapossggal megírt munkája (*Demarkációs jegyek az irodalmi műben*, 223—238) az ún. „demarkációs fonológia” ismeretanyagát ter-

jeszti ki irodalmi művek vizsgálatára. A mondatban fellelhető demarkatív jegyeket megpróbálja — a megfelelő módosítások beépítésével — a szövegre is átvinni: ennek alapján „a mondatot és a szöveget izomorfnek tekinthetjük” (238). Végkövetkeztése szerint az elhatárolás mindkét esetben a kohézió negatívja, a rendelkezésre álló eszközök hasonlóak, azzal a különbséggel, hogy „stilisztikai értékük” a szöveg szintjén megnövekszik.

Komlós András *Az ágens és az objektum felszíni kifejezésének lehetséges rendszerei a természetes nyelvekben* című dolgozata (239—246) nehezen illeszthető be a *szöveg* megközelítéseit célul tűző tematikus kötetben, inkább egy általános nyelvészeti vagy nyelvtipológiai válogatásban kaphatott volna helyet. A szerző egyébként Fillmore esetgrammatikai modelljének két mélyszerkezeti kategóriáját, az ágenszt és az objektumot veszi elemzés alá, de mivel mindvégig „mondattípusokról” beszél, megállapításai a szöveg vizsgálatával foglalkozó kutatók számára nem túl relevánsak.

Mivel a *nyelvhasználó* oldaláról közelít a (beszélt) szöveghez, sok értékes információt és megfigyelést tartalmaz Mikó Pálné *A kommunikációs és szövegszerkezeti egységekről* című tanulmánya (247—260). A felvetett kérdésekkel nálunk eddig jobbra a nyelvvelő foglalkoztak, több-kevesebb rendszerességgel. Az a tény, hogy ezáltal *nyelvész* foglalkozik az olyan problémákkal, mint a közbeszóló reagálás, a hallgató mozgósítása, a besegítés, az ön-kommentár, az ál-közlés, az önmosdatás és önkiemelés stb. — elméleti-terminológiai keretbe helyezve őket — mindenképpen örvendetes, de talán még ennél is örvendetesebb az, hogy szellemes, a nem szakember számára is érthető stílusban megírt dolgozatot olvashatunk ezekről a mindannyiunkat érintő problémákról.

Pléh Csaba—Radics Katalin *Hiányos mondat, pronominalizáció és a szöveg* című írása (261—277) a főnévi csoportok referenciális azonosságát biztosító anaforkus névmások elemzését terjeszti ki „szöveggrammatikai problémává”, azt vizsgálva: milyen feltételeknek kell teljesülniük ahhoz, hogy két (vagy kettőnél több) egymást követő mondat *szöveggé* álljon össze. Külön kitérnek a hangsúlyos és emfátikus mondatok elemzésére, majd megállapítják, hogy a magyar nyelvben igen gyakori hiányos mondatok esetében „a mondatok közötti kapcsolatok nem pusztán a beszédre jellemző performancia tényezőkből származnak, hanem a nyelv, a kompetencia szintjén meglévő, az anafora általános kérdéséhez szorosan kapcsolódó szabályrendszer valósítja meg őket” (277). Az igen alapos, összefoglaló táblázatokat is tartalmazó tanulmány bármely, szöveggrammatikával foglalkozó tanulmánykötetben helyet kaphatna.

Az önálló íráskor sorát Telegdi Zsigmond *A nyilatkozat mint indícium* című dolgozata zárja (279—287). A szerző azt bizonyítja, hogy a nyelv expresszív-émotív funkcióját „működtető” nyilatkozat — a mondat alkalmankénti realizációja, a *beszélő* mondata — „mindig gazdagabb információban, mint amit az alapjául szolgáló mondat tartalmaz” (281). A hallgató képes arra, hogy pontosan megkülönböztesse azt, amit a beszélő mond, attól, amit a nyilatkozat mint indícium ad tudtára. Ennek legjobb bizonyítéka az, hogy ha az elhangzott nyilatkozatot írásban kell reprodukálnia, akkor valójában csak a mondat nyelvi alapját, a *mondatot* fogja írásjelekkel reprodukálni, és „könnyűszerrel le fogja róla fejteni azt, ami abban indícium” (281).

Végére értünk a kötetben szereplő 18 önálló tanulmány bemutatásának. Sajnos nincs lehetőség arra, hogy hasonló részletességgel szóljunk a 18 recenzióról is (289—374), csupán annyit jegyünk meg, hogy az ismertetett művek egy része *valamilyen* módon kapcsolatba hozható a *szöveggel* — a szerkesztői utószó ilyen témakörök közé sorolja a beszédaktus elméletét, a generatív poétikát, a neoretorikát, az egzakt szövegtipológiát, a szövegek írásjel-problematikáját, a beszédtempó-kutatást, a szö-

vegszemiotikát és részben a szöveg-esztétikát —, más részükkel a recenziós rovat úgymond „egyéb időszerűségük miatt” foglalkozik. Ez utóbbiak közül legyen szabad csupán a *Lenin stílusa* című tanulmánykötetre utalnunk.

Összegzésképpen elmondhatjuk: a válogatás hű képet ad arról, milyen irányokból, milyen szemlélettel, milyen fogalmi-terminológiai apparátus felhasználásával próbálták megközelíteni a szöveg vizsgálatát a magyarországi kutatók a 70-es évek elején. A kép talán még teljesebb lehetett volna, ha több szerző választotta volna témájául a *beszélt* nyelvi szövegek sajátosságainak elemzését (legjobban talán a *dialógussal* kapcsolatos szövegproblémák bemutatását hiányolhatjuk), a szöveg *működésével* kapcsolatos kérdések tárgyalását (fordítók, kiadói szerkesztők tapasztalatai), a *textológia* némely aspektusainak felvázolását, a magasabb szinteken történő gépi szövegfeldolgozással összefüggő kérdések vizsgálatát (gépi szövegfordítás) vagy az ún. *hiperszintaxis* kidolgozását nehezítő problémák kifejtését. A sok szövegelméleti, szövegnyelvészeti orientációjú írás mellett elért volna legalább egy hermeneutikával és nyelvfilozófiával bővebben foglalkozó tanulmány is. A szöveg megközelítéseit bemutató, a lehetséges irányokat hol kifejtő, hol csupán felvillantó kötet azonban ebben a formájában is hasznos, gondolatébresztő olvasmány minden, a szöveggel valamilyen formában foglalkozó szakember számára.

Albert Sándor